

Újabb „magyar Kant”

Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai.

Szerk. Ábrahám Zoltán, ford. Mesterházi Miklós.

Budapest, Atlantisz. 2013

A filozófia iránt érdeklődőt ambivalens érzések keríthetik hatalmába, ha kézbe veszi az Atlantisz Kiadó könyvhétre megjelentetett elegáns, vajszerű borítóba burkolt és a filozófus képmásával díszített Kant-kötetét. Egyfelől örömmel nyugtázza, hogy újabb darabbal bővült a magyar Kant-irodalom, másfelől önkéntelenül kibukik belőle: már csak ez hiányzott? Az előadások ugyanis, amelyeknek a magyar fordítását a könyv tartalmazza, nem Kant, hanem tanítványai tollából származnak, előadásjegyzetek, amelyek ugyan – a német egyetemeken akkortájt szokásos módon – igyekeznek szó szerint visszaadni az elhangzottakat, de mégiscsak másodkézből valók. Ráadásul kommentárok, hiszen előadásaihoz Kant az előírásnak megfelelően tankönyveket használt.¹

¹ A metafizikai előadásokhoz – 1759-től folyamatosan – Alexander Gottlieb Baumgarten *Metafizikáját*. Ennek a 4. kiadásából, amelynek a Kant tulajdonában lévő, sűrűn teleírt példányát jelenleg a tartui könyvtár őrzi, az akadémiai kiadás (Kants Gesammelte Schriften) számára készült egy kritikai kiadás. Ez két részletben, a 15. és a 17. kötetben található, a bennük közölt Kant-feljegyzésekhez kapcsolódva. Az előbbiben, az Antropológia-kötetben az empirikus pszichológiáról szóló rész (504–699. §), az utóbbiban, a Metafizika-kötetben a többi, lásd AA:15, 5–54 és AA:17, 5–226. Itt és a továbbiakban Kant műveire a szokásos módon, az akadé-

Mielőtt tehát nekifognék a kötet ismeretetésének és értékelésének, érdemes áttekinteni, hogyan is állunk Kant-fordításokkal. Annál is inkább, mert a rendszerváltás óta ugrásszerűen gyarapodott a „magyar Kant”.² Így a recenzió első részében fel-

miai kiadás (AA) kötet- és oldalszámával hivatkozunk, kivéve *A tiszta ész kritikáját*, amelyre az első (A) és második (B) kiadás oldalszámaival. Amennyiben van magyar fordítása a hivatkozott szövegnek, zárójelben azt is megadjuk (rövidített címmel). A magyar fordítások adatait (a rövidítések feloldásával) lásd a függeléként közölt bibliográfiában. A recenzió tárgyát képező magyar kötetre csak az oldalszámmal hivatkozom. Baumgarten *Metafizikájának* újabban megjelent egy német „történeti-kritikai kiadása” és egy angol „kritikai fordítása” is: Alexander Gottlieb Baumgarten: *Metaphysica/Metaphysik*. Übersetzt, eingeleitet und herausgegeben von Günter Gawlick und Lothar Kreimendahl. Frommann-Holzboog, Stuttgart/Bad Cannstatt. 2011; Alexander Baumgarten: *Metaphysics*. A Critical Translation with Kant's Elucidations, Selected Notes, and Related Materials. Tr. and ed. by Courtney D. Fugate and John Hymers. London, Bloomsbury. 2013.

² Korábban, 1999-ben Erdélyi Ágnes írt áttekintést magyar Kant-fordításokról: *Hogyan lehetséges? Lehetséges-e egyáltalán? (És ha nem, akkor mégis hogyan csináljuk?) Holmi*. 11/11. 1459–1472. Ő négy, akkor frissen megjelent szöveggel foglalkozott. Egy korábbi, 1996-os recenziójában pedig *A tiszta ész kritikája* új fordítását méltatta: A magyar

térképezem a helyzetet, és megvizsgálom, ehhez képest időszerű volt-e ezeknek az előadásoknak a lefordítása; s csak ezután térek rá arra, hogy egyáltalán van-e értelme ilyen típusú szöveg magyarázásának, illetve a válogatás, a szerkesztés és a fordítás bírálatára.

HELYZETÉRTÉKELÉS

Ahhoz, hogy a „magyar Kanttal” kapcsolatban tisztán lássunk, néhány alapvető dolgot tudnunk kell a német összkiadásról is. Kant műveinek – Dilthey szorgalmazta és elindította – kritikai kiadása 1900-ban kezdődött meg a Porosz Királyi Tudományos Akadémián. Ez az Akadémiai Kiadás négy sorozatra (Abteilung) osztja a Kant-hoz köthető szövegeket.³ Az első a filozófus életében megjelent és közlésre szánt műveket tartalmazza, a második a levelezést, a harmadik a kéziratban maradt vázlatokat és feljegyzéseket, valamint az egye-

temi előadásaihoz használt tankönyvekbe írt megjegyzéseket, a negyedik pedig a tanítványok jegyzeteit ezen előadásokról.

A legfontosabbak nyilvánvalóan a Kant által publikált írások, mindenekelőtt a kritikai korszak fő művei: a három *Kritikán* kívül a *Prolegomena*, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, *A vallás a puszta ész határain belül*, *Az örök béke*, *A fakultások vitája* és *Az erkölcsök metafizikája*. Ezeknek mind van viszonylag friss magyar fordítása, többségük egészen kiváló.⁴ De az összkiadás 8. kötetében összegyűjtött, az 1780-as és 90-es évek rövidebb, folyóiratokban megjelent írásaiból is van bőven magyarul, semmi fontos nem hiányzik.⁵ S nem csupán az „érett Kantról” kaphat képet a magyar olvasó, hiszen az Akadémiai Kiadás úgynevezett „prekritikai írásokat” felölelő 1. és 2. kötetéből is megjelent egy jól átgondolt válogatás, ami lehetővé teszi, hogy *A tiszta ész kritikáját* megelőző időszak útkereséséről tájékozódjék.⁶ A szintén az Osiris Kiadónál napvilágot látott *Antropo-*

Kant. *Holmi*. 8/12. 1803–1809. (Recenzióm címével ez utóbbihoz kapcsolodom.)

³ A tervezett 29 kötetből már csak a 26. kötet 2. része hiányzik. Az első három sorozat kötetének digitális változata az interneten is hozzáférhető: <http://www.korpora.org/kant/> (2013. 09. 24.). Egy másik honlapon pedig, amelyre a magyar kötet utószavában Ábrahám Zoltán és Mesterházi Miklós is hivatkozik (523), részletes áttekintés található az összes kötetről, filológiai ismertetésekkel az egyes szövegekről, gazdag és pontos háttér-információkkal és bőséges bibliográfiával, lásd <http://www.manchester.edu/kant/> (2013. 09. 24.). *A Kant in the Classroom* című weboldal szerzője egyébként Steve Naragon, aki társfordítója és társszerkesztője a Kant metafizikai előadásából készített angol nyelvű kötetnek: Immanuel Kant: *Lectures on Metaphysics*. Transl. and ed. by Karl Ameriks and Steve Naragon. (The Cambridge edition of the works of Immanuel Kant.) Cambridge, Cambridge University Press. 1997.

⁴ A fenti művek fordításait lásd a bibliográfiában.

⁵ Ezek egy része Vidrányi Katalin fordításában a *Vallásban* jelent meg először, innen vette át és egészítette ki más fordításokkal Mesterházi Miklós, lásd *Tű*. Egy további, 1785-ös írást, *Az emberi rász fogalmának meghatározását* szintén ő közli magyarul: lásd *Antropológia*, 333–352. *A filozófiában újabban meghonosodott előkelő hangnemről* pedig egy Derrida-kötetben látott napvilágot Nyizsnyánszki Ferenc fordításában: Jacques Derrida, Immanuel Kant: *Minden dolgok vége*. Budapest, Századvég. 1993. 9–33.

⁶ A *Prekritikai írások* címmel megjelent kötetből, amely az új fordítások mellé átveszi a Tengelyi László Kant-monográfiájának függelékében megjelent latin nyelvű *Székfoglaló értekezést* (Kant, 179–228), egyetlen fontos korai írást hiányolhatunk csupán (terjedelmi okokból, ahogy a szerkesztői utószóbból kiderül, lásd 939–940), *Az ég általános természetüete és elmélete* címűt, ennek előszava azonban megjelent a Vidrányi Katalin szerkesztette kötetben (*Vallás*, 33–49).

lógiai írások pedig tartalmazza „Kant utolsó saját kezűleg végleges formába öntött nagyobb lélegzetű munkáját”, a *Pragmatikus érdeklő antropológiát*, melynek az egyetemi előadásokhoz készített előadói jegyzetek képezték a nyersanyagát.⁷ Ha nagyon telhetetlenek akarnánk lenni, akkor a fenti listát látva még egyetlen fontosabb írást hiányolhatunk, az 1786-os *A természettudomány metafizikai alapjait*.

Nemcsak a Kant életében megjelent művekkel állunk jól, hiszen az említett gyűjteményes kötetek a levelezésbe és a kéziratok hagyatékba is bepillantást engednek. Ami az előbbi illeti: már a Vidrányi Katalin gondozta válogatás tartalmazta a híres, 1772 február 21-i Marcus Herzhez írott levelet, a „fordulat levelét”, valamint egy részletet az 1775. április 28-i Lavater-levélből, Tengelyi László Kant-könyvének függelékében pedig további 11 levél, illetve levélrészlet szerepel a kritikai fordulatot dokumentálandó.⁸ Ezeket átvéve és kiegészítve, valamint továbbiakat hozzáfűzve és hozzáfűzve a Prekritikai-kötet fontos részévé tette a levelezést a szerkesztő, Ábrahám Zoltán.⁹ Ily módon a levélgyűjtemény alkalmassá vált arra, hogy az 1770-es *Székfoglaló értekezés és A tiszta ész kritikája* 1781-es megjelenése közötti fontos időszakot, amikor Kant szinte semmilyen szöveget nem adott ki a kezéből, a lehetőségekhez képest dokumentálja.¹⁰

⁷ *Antropológia*, 7–306. A szöveg keletkezéséről lásd a fordító utószavát (*Antropológia*, 637–644, az idézet a 637. oldalról való), valamint Reinhard Brandt bevezetését a *Meiner Kiadó számára készített kiadáshoz* (Immanuel Kant: *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. Hamburg, Felix Meiner. 2000. XIII–XXI).

⁸ Lásd *Vallás*, 50–57 és 416–419, ill. *Kant*, 229–260. A híres Herz-levél először a *Világosság* 1972-es, *Kétszáz éves a kanti kritikizmus* című mellékletében jelent meg.

⁹ Lásd *PÍ*, 567–724.

¹⁰ A jelzett időszakban mindössze egy referenció, egy sillabusz (az 1775. évi nyári sze-

Ezt szolgálja a kötet utolsó két egysége is, amelyeket a kéziratok hagyatékából válogattak.

A szövegcsoporthoz ezek is tartoznak, eléggé heterogén. A művek egy része Kant oktatói tevékenységéhez kapcsolódik: saját előadásainak jegyzetei vagy a tankönyvként használt könyvekhez fűzött megjegyzések, kommentárok.¹¹ Másik részük a megjelent (vagy megjelentetni szándékozott) művekkel függ össze: előmunkálatok, vázlatok, tervezett második kiadások javításai. Saját használatra szánt feljegyzések tehát, s mint ilyenek egyrészt töredékesek és sokszor nehezen datálhatók, másrészt változó színvonalúak. Ebből következően a felhasználásuk komoly filológiai és metodológiai problémákat vet fel. Ennek ellenére a Kant-kutatás a kezdetektől fogva használta őket, elsősorban (és jó esetben) kiegészítésként a publikált írásokhoz. Ezt teszik – értelmes és korrekt módon – a magyar kötetek is.

A vallás a pusztaság és határain belül és más írások című kötetben egy fontos, de filológiai szempontból erősen problematikus szövegből közöl részletet Vidrányi Katalin.¹² A *Történefilozófiai írások* pedig a

meszter fizikai földrajzi előadásához) és két rövid tanulmány jelent meg, melyek közül az első kettő az *Antropológiában* magyarul is olvasható (307–332).

¹¹ Pl. Baumgarten *Metafizikájához* (a metafizikai reflexiók) vagy *Initia philosophiae practicae prima acroamaticae*, illetve *Ethica philosophica* című munkáihoz (a morálfilozófiai reflexiók), Achenwall *Ius naturae*-jéhez (jogfilozófiai reflexiók). A kéziratok hagyatékáról részletes leírást ad a 3. sorozat első öt kötetének kiadója, Erich Adickes a sorozat 1. kötetében található bevezetésében: AA:14, XV–LXII.

¹² Vidrányi egyenesen „filológiai szörnynek” nevezi a *Pályamű a metafizika haladásáról* címmel, először 1804-ben megjelentetett szöveget. A szövegrészleteket lásd *Vallás*, 350–387, a szerkesztői tájékoztatást pedig 413–415. Ez utóbbiból az is kiderül, miért

kéziratos hagyatékából részint néhány megjelent és a magyar válogatásba is felvett tanulmányhoz tartozó előmunkálatot tartalmaz, részint *Hátrahagyott történetfilozófiai észrevételek* címmel olyan feljegyzéseket, amelyeket az összkiadás három kötetéből válogatott össze tematikus szempontok alapján Manfred Riedel a – magyar szerkesztő által mintául választott – történelemfilozófiai kötetébe.¹³ Ugyanilyen koncepciózus az *Antropológia* is, amelyben a vaskos könyv felét kitevő mű, a *Pragmatikus érdekű antropológia* és néhány rövidebb, antropológiai tárgyú írás mellett Mesterházi Miklós a hátrahagyott antropológiai reflexiókból fordított le tetemes mennyiséget.¹⁴

A Prekritikai-kötetben – mint említettük – szintén bőségesen található a kéziratos hagyatékából származó szövegeket. A válogatás szempontját itt is a könyv célja határozta meg: egyrészt a kötetben szereplő egyik – a kanti etika és esztétika alakulása, valamint a Hume-hoz fűződő viszony szempontjából fontos – írás (*Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*) második kiadásának előkészítése során keletkezett megjegyzések és kiegészítések bő felét fordították le (*Megjegyzések a Megfigyelésekben*), másrészt – a „kanti gondolkodás meghatározó elemeit kifejlésükben látta-

tó” – metafizikai reflexiókból szemezgettek.¹⁵ Utóbbiak azért alkalmasak arra, hogy folyamatában érzékeltessék a filozófus intellektuális útját, mert a legkorábbiak még az 1750-es évek elejéről, a legkésőbbiek pedig a 90-es évekből, vagyis Kant alkotói korszakának utolsó évtizedéből valók. Ennek a fejlődésnek egy fontos dokumentuma az a „B 12” jelzeten számon tartott lap is, amely szintén bekerült a magyar kötetbe, mivel az újabb szakirodalom fontos előmunkálatnak tekinti a fő mű egyik centrumához, a transzcendentális dedukcióhoz.¹⁶ A kéziratos anyagot áttekintve talán egyetlen ötletünk lehet még: egy komolyabb bevezetővel ellátott válogatás-kötet az *Opus Postumum* címmel kiadott töredékekből, amelyek Kant utolsó, el nem készült nagy művéhez tartoznak.¹⁷

Végül elérkeztünk ahhoz a szöveg-csoporthoz, amelybe a recenzált kötet is tartozik, az előadásjegyzetekhez. Ebből a

¹³ Lásd a szerkesztő, Ábrahám Zoltán utószavát: *PÍ*, 939–942 (az idézet a 940. oldalon található).

¹⁴ Az akadémiai kiadás 3. sorozatának kiadásával megbízott Erich Adickes, aki egyben a metafizikai reflexiók két kötetének szerkesztője, egy 33 fázisból álló datálási rendszert dolgozott ki (lásd Bevezetését a sorozat 1. kötetéhez, AA:14, XV–LXII). Ő 1780 és 83 közé teszi a B 12-t, lásd XLII. A töredék végül is a 23. kötetben jelent meg, *A tiszta ész kritikája* 1. kiadásába beleírt kanti jegyzetek kísérőjeként. Az újabb szakirodalomban – ahogyan azt a magyar kötet szerkesztője jelzi (*PÍ*, 933) – először Wolfgang Carl érvelt amellel nagyhatású könyvében, hogy a „B 12” a dedukciónak egy 1781 előtti fontos fázisát mutatja, lásd: *Der schweigende Kant*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht. 1989. 139–144.

¹⁷ Az anyag az összkiadás 21. és 22. kötetében jelent meg. Az *Opus Postumum* részleteinek magyarra fordítását egyébként 2004-ben már felvetette Vassányi Miklós; egy vallásfilozófiai kötetben belül kaptak volna helyet a Kant-szövegek, de a vállalkozásból tudomás szerint sajnos egyelőre nem lett semmi.

volt lényeges számára, hogy ezt a Kant által már nem autorizált írást is bevegye a kötetbe.

¹³ Lásd Immanuel Kant: *Schriften zur Geschichtsphilosophie*. Hrsg. von Manfred Frank. Stuttgart, Philipp Reclam Verlag. 1974.

¹⁴ A rövidebb írások közül az egyik, a *Megjegyzések Samuel Thomas Sömmering A lélek organonjáról című írásához*, amely a recenzált mű függelékeként jelent meg, érdekes módon az akadémiai kiadás 2. sorozatába, a levelezésben került bele, egy Sömmeringhez írott levél mellékleteként. A szövegek besorolásának egyéb anomáliáihoz lásd <http://www.manchester.edu/kant/helps/AcadEd.htm#Werke> (2013. 09. 24.).

típusból, hallgatói jegyzetből eddig mindössze egy pár oldalas részletet olvashatunk magyarul *A vallás a pusztaság és határain belül és más írások* című kötetben. Vidrányi Katalin számára azért volt olyan lényeges ezeknek a metafizika-előadásoknak a bevezetésrészlete (az első kiadójuk után Pölitz-féle metafizikai előadásokként tartjuk őket nyilván), mert a híres kanti négy kérdés közül (Mit lehet tudnom? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem? Mi az ember?) az utolsó itt bukkan fel először.¹⁸

Az áttekintést lezárandó tehát elmondhatjuk: olyan jól állunk Kant saját kezéből származó szövegekkel, hogy megengedhetjük magunknak a hallgatóitól származó előadásjegyzetek lefordítását is. De mit nyerünk vele?

A KÖTET – A VÁLOGATÁS

A magyar kötet értékeléséhez nem árt szem előtt tartani, hogy Kant szellemi munkásságának jelentős részét tette ki egyetemi oktatói tevékenysége. Több mint negyven évig tartott előadásokat különféle tárgyakról: a metafizikán kívül többek közt logikáról, fizikáról, matematikáról, természetjogról, morálfilozófiáról, természetes teológiáról és antropológiáról.¹⁹ Arra tehát

¹⁸ A szöveget lásd *Vallás*, 123–128, Vidrányi Katalin jegyzetét pedig: 399–400.

¹⁹ Lásd Borowskinál, in: *Immanuel Kant. Sein Leben in Darstellungen von Zeitgenossen. Die Biographien von L. E. Borowski, R. B. Jachmann und A. Ch. Wasianski*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1978 (Reprographischer Nachdruck der von Felix Gross herausgegebenen Ausgabe, Berlin, 1912), 17–18. Borowski Kant tanítványa majd barátja volt, 1792-ben írt Kant-életrajzát maga Kant autorizálta, de megkérte őt, hogy csak halála után jelentesse meg. Kant előadásainak legteljesebb listáját lásd Emil Arnoldtnál, in: *Möglichst vollständiges Verzeichnis aller von Kant gehaltenen*

mindenképpen alkalmas a könyv, hogy képet kapjunk belőle Kant intellektuális tevékenységének egy fontos szeletéről.²⁰ Több más haszna is van azonban, ami jórészt a szövegek kiválasztásának köszönhető. Mindenekelőtt annak, hogy Messterházi Miklós a metafizika-előadásokról készült jegyzetek közül válogatott.²¹ Ebből bőven áll rendelkezésre, s vannak köztük teljesek vagy szinte teljesek is.

A metafizika egyébként is a filozófia legfontosabb részének számított Kantnál, aki fő céljának tekintette, hogy feltérképezze a tradicionális metafizikai kérdések megválaszolhatóságának lehetőségét,

oder auch nur angekündigten Vorlesungen nebst darauf bezüglichen Notizen und Bemerkungen. Gesammelte Schriften. Hrsg. von O. Schöndörffer. Band V. Kritische Exkurse im Gebiete der Kantforschung, Teil II. Berlin, Bruno Cassirer Verlag. 1909. 173–344.

²⁰ Kant oktatói tevékenységéről lásd Werner Stark cikkét: *Kant als akademischer Lehrer. Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung*. 16. 1995. 51–68.

²¹ Ennek fényében kicsit meglepő a kötet címe, amely metafizikai és teológiai előadásokat ígér. Három magyarázat jutott eszembe. Az egyik, hogy a blikkfangosabb cím kedvéért a szerkesztő és/vagy fordító kiemelte a teológiát, amelyet ezekben az előadásokban a (speciális) metafizika részeként tárgyalt Kant. A másik, hogy az eredeti terv szerint a teológiai előadásokról készült jegyzetektől is bekerült volna a kötetbe valami. A harmadik pedig, hogy egyszerűen a német akadémiai kiadás megfelelő, 28. kötetének a címét vették át (*Vorlesungen über Metaphysik und Rationaltheologie*), amelynek azonban csak az első két, kizárólag metafizikai előadásokat tartalmazó részkötetéből válogattak, hozzávéve még egy – szintén metafizikai – jegyzetet a 29. kötetből. A metafizika előadásokról egyébként alapos és kiváló áttekintést ad (táblázattal is megkönnyítve az olvasó dolgát) Steve Naragon: *The Metaphysics Lectures in the Academy Edition of Kant's gesammelte Schriften. Kant-Studien*. 91. 2000. Sonderheft, 189–215.

majd az eredmények birtokában egy új, kritikai metafizikát építsen fel. Ezért különösen érdekes, hogyan viszonyult a hagyományos, általa dogmatikusnak nevezett metafizikához, melynek kiváló képviselőjét látta Baumgartenben, akinek népszerű *Metafizikáját* az előadásaihoz tankönyvnek választotta.²² Márpedig e viszony feltárásához és ezen keresztül a kanti filozófia pontosabb analizéséhez a mű saját példányába beleírt, illetve különálló lapokon fennmaradt megjegyzésein kívül az előadásokról készített hallgatói jegyzetek adják a legfontosabb támpontot.²³

Minthogy az előadások Baumgarten művének felépítéséhez igazodtak, *A tiszta ész kritikájával* összevetve láthatóvá válnak a strukturális hasonlóságok és különbségek. Másrészt itt olyan kérdésekkel is kénytelen Kant foglalkozni, amelyeket saját műveiben nem tárgyalt. Ahol pedig tematikus átfedések vannak – s nem is csak az első *Kritikával*, hanem a másodikkal és a harmadikkal is –, ott különösen érdekes összehasonlításokra nyílik lehetőség.

Nemcsak Kant filozófiájának történeti kontextusba helyezéséhez, hanem fejlődéstörténetének rekonstruálásához is hozzájárulhatnak ezek a szövegek. Hiszen első egyetemi félévétől (1755/56 téli szemeszter) kezdve az utolsóig (1795/96 téli sze-

meszter) folyamatosan tartott metafizikai előadásokat, s – mint említettük – ezekről szép számmal maradtak fenn lejegyzések. Noha datálásuk egyáltalán nem problémamentes, mégis használhatók arra, hogy gondosan összehasonlítva a különböző időszakból származókat, s összevetve a Baumgarten-szöveggel, valamint Kant saját *Metafizika-jegyzeteivel*, illetve publikált műveinek megfelelő részleteivel, segítsenek bizonyos gondolatok ki- és átalakulásának vizsgálatában. Ez nemegyszer a fő művek jobb megértéséhez is hozzájárul.²⁴

Az Ábrahám Zoltán és Mesterházi Miklós szerkesztette magyar kötet az előadásjegyzetek felhasználásának csak egyik lehetőségét mutatja meg; kimondott céljuk egy jól olvasható és Kant metafizika előadását teljes egészében tükröző szöveg közreadása. Részben ezzel, részben recepciótörténeti ténnyel indokolják, hogy a könyv első felét a fent már említett 1821-es Pölitz-féle metafizika magyar fordítása teszi ki.²⁵ Ezt a választást annak ellenére

²⁴ Erre adnak példát a fent említett angol nyelvű Baumgarten-féle *Metafizika* kiadói, igaz, nem a hallgatói jegyzeteket, hanem Kant saját kezű *Metafizika*-kommentárját felhasználva, lásd i. m., 25–33.

²⁵ Immanuel Kants Vorlesungen über Metaphysik. Zum Drucke befördert von dem Herausgeber der Kantischen Vorlesungen über die philosophische Religionslehre. Nebst einer Einleitung, welche eine kurze Übersicht der wichtigsten Veränderungen der Metaphysik seit Kant enthält. Keyser, Erfurt, 1821. Az előadás Bevezetésének első szakasza már megjelent magyarul Vidrányi Katalin fordításában (lásd fent a 18. jegyzetet), Mesterházi Miklós ezt – apróbb változtatásokkal – át is vette (lásd 11. o., 2. jegyzet), miként a német összkiadás, ill. az angol kötet (*Lectures on Metaphysics*) korrekcióit is (lásd 9. o., 1. jegyzet). A recepciótörténeti indoklás, hogy „százötven éven át mégiscsak ez a Pölitz kiadta kötet volt az, ami Kanttól metafizikai előadások gyanánt olvasható volt” (521), ugyan némi túlzás, hiszen a metafizika előadások akadémiai kiadása (az első kötet 1968-ban jelent meg) előtt jóval

²² Lásd az 1. lábjegyzetet. Kant Baumgarten többször is nagy tisztelettel említi, lásd AA:1, 397, 408 (*PÍ*, 30, 48); AA:2, 308–309 (*PÍ*, 439); AA:4, 270 (*Prolegomena*, 25); A21/B35 lábjegyzet (*TÉK*, 76); AA:9, 21; AA:10, 198 (*PÍ*, 710–711).

²³ A metafizikával kapcsolatos kéziratot anyagot lásd az összkiadás 17. és 18. kötetében, amelyeket Erich Adickes adott ki 1926-ban és 1928-ban, az ehhez tartozó előadásjegyzeteket pedig a három részből álló 28. kötet első két részében (I. – 1968, II/1. – 1970), ill. két később előkerült jegyzetet a 29. kötet második részében (1983) – ezek Gerhard Lehmann szerkesztésében jelentek meg.

jónak tartom, hogy Pölitz különböző időszakból származó előadásjegyzetekből eszkábált össze egy kompakt előadást, ráadásul olyan változtatásokat is eszközölt, amelyekről a kiadás előszavában nem ejt szót; egyszóval filológiai szempontból rendkívül problematikus az általa kiadott szöveg.²⁶ Hiszen – mint a magyar nyelvű kötet szerkesztői *Utószavában* is áll – miután Pölitz mesterkedései már napvilágra kerültek, nem kell az olvasó becsapásától tartani, viszont bátran lehet élvezni „barbár ténykedésének gyümölcseit”.²⁷ A Pölitz-előadás közlése abból a szempontból is hasznos, hogy a nagyobbik részét kitevő jegyzet minden valószínűség szerint az 1770-es évek második feléből, azaz a hallgatás évtizedéből való, s így – a Prekritikai kötetben megjelent levelekkel és reflexiókkal együtt – hozzájárul a kritikai filozófia születésének tanulmányozásához.²⁸

Érthetetlen azonban számomra, miért kellett a kötet második felét is egy – ezúttal saját gyártmányú – kompilációval kitölteni. Persze szó sincs arról, hogy a szerkesztők filológiailag felróható módon jártak volna el, amikor montázstechnikával, megbízható és jól olvasható szövegeket összeválogatva megalkottak egy másik teljes előadást.²⁹ Hiszen már a tartalom-

jegyzékből is világos, hogy különböző előadások részleteiről van szó, a lábjegyzetek és az *Utószó* pedig teljes körű eligazítást ad az egyes darabokról. Inkább azt fájjalom, hogy ezzel a döntéssel fontos aspektusok vesztek el, amelyek egy másik válogatásban megjelenhettek volna. Ráadásul nem is vettünk volna semmit, hiszen a kötet első része már teljesíti a szerkesztők célkitűzését.

Elismerve bármely válogatás szubjektivitását és esetlegességét, sőt a szerkesztők jogát is, hogy saját szempontjaikat kifejezésre juttassák, mégis hadd álljak elő néhány ötlettel. Az első mindjárt a fent említett fejlődéstörténeti nézőpont érvényesítése, amelyhez arra lett volna szükség, hogy a beválogatottakhoz képest korábbi, illetve későbbi előadásrészletet is közöljenek. Némi összehasonlításra egyébként már ebben a formájában is alkalmas a kötet, hiszen az előadásnak minden része kétszer szerepel különböző időpontokra datált lejegyzésekből (egyszer a Pölitzben, egyszer a montázsban), de egyrészt ilyen olvasatot nem sugall a könyv, másrészt az 1760-as évekből nem közöl semmit, ahogyan a minden valószínűség szerint legkésőbbi Vigilantius-féle jegyzetből sem.³⁰

Igaz, hogy az 1762–64-ből származó Herder-féle szövegek egyrészt töredezetek, másrészt – a szorgalmas és tehetséges diák alaposságának köszönhetően – Baumgarten és Herder éppúgy jelen van bennük, mint Kant, mégis érdemes lett volna valamennyi részletet ezekből is beválogatni. Nem csupán azért, mert a legkorábbi fennmaradt metafizika-lejegyzések, és az időrendben rákövetkezőket már a 70-es évek közepére datálják, hanem azért is, hogy az olvasó benyomást szerezhessen arról, hogyan is néz ki egy nem „magától

(a 19. század végétől kezdve) olvashatóak voltak már részletek más jegyzetekből. Egy teljes metafizika-jegyzetet adott ki Arnold Kowalewski 1924-ben: *Die philosophischen Hauptvorlesungen Immanuel Kants. Nach den neu aufgefundenen Kollegheften des Grafen Heinrich zu Dohna-Wundlacken*. München/Leipzig, Rösl. 1924 (Reprograf. Nachdr.: Hildesheim, Georg Olms, 1965).

²⁶ A Pölitz-előadás filológiai problémáihoz lásd a *Lectures on Metaphysics* fordítói bevezetését, xxx–xxxiv.

²⁷ Lásd 521.

²⁸ Az akadémiai kiadás által L1-nek nevezett kéziratról van szó, lásd a 26. jegyzetet.

²⁹ A „montázs” kifejezést maguk a szerkesztők használják az *Utószóban* (522).

³⁰ Ez utóbbi szinte biztosan az 1794/95-ös téli szemeszter előadásáról készült, lásd Naragon tanulmányát (i. m., 211 sk.).

értetődő” jegyzet, amilyen egyébiránt a lejegyzések tetemes hányada.³¹

Amit tehát hiányolok, az egyszerűen az, hogy a kötetben nem jut szóhoz a Kant-filológia: nem látszik belőle, valójában mi-féle szövegegyüttesből válogattak, milyen problémákkal szembesül az, aki ilyen típusú szövegekkel dolgozik, ugyanakkor mire lehetnek jók. Nyilvánvaló persze, hogy a Kant-filológusok nem fordításokból dolgoznak. Ám az, aki egyáltalán kézbe veszi a kötetet, nem árt, ha némi betekintést nyer a műhelytitkokba. Már csak azért is, hogy lássa, maguknak a szerkesztőknek mennyi munkája van benne. Hiszen ahhoz is, hogy egyáltalán eligazodjanak a feljegyzések között, hogy válogatni tudjanak belőle, mélyen bele kellett ásniuk magukat a Kant-filológiába. Amit meg is tettek. Ékes bizonyítéka ennek, hogy a fordítás alapjául szolgáló akadémiai kiadást is korrigálták az újabb és filológiai igényesebb angol válogatás alapján.³² Mellesleg ez az angol kötet lehetett volna a minta a magyar második része számára, sokszínű és időrendben közölt jegyzet részleteivel, persze szűkebb terjedelemben.

A KÖTET – A FORDÍTÁS, JEGYZETELÉS

Mesterházi Miklós fordítása egészen kiváló. Alaposan végigbongészve az egészet mindössze néhány hibát találtam ebben a nehéz szövegben.³³ Ami viszont zavaró,

³¹ A szerkesztők írják, hogy „mindenképp maguktól értetődő szövegeket szerettek volna a kötetbe gyűjteni” (519).

³² A legkomolyabb korrekció a Mrongovius-féle *Kozmológia* egy részének a helyére illesztése, lásd 402. o., 27. jegyzet.

³³ Néhány fogalom helyesbítése: 152: a *pathologisch* nem érdemes *patologikus*-nak fordítani, mert az a magyar nyelvhasználatban orvosi műszó, inkább *szenvedélyből faka-*

dónak, ahogy Tengelyi László javasolja, lásd *Alapvetés*, 26. Az *imperatívus* viszont imperatívuszoknak, nem *felszólításoknak*, hiszen terminus technicus, amely magyarul így honosodott meg (az összes magyarul megjelent etikai írásban így szerepel). A félig latin, félig német *Necessitation*-ra a magyar nyelvben nem létező *kénytelenítés* helyett szerencsésebb lett volna a *kényszerítés* – így fordítja német megfelelőjét (*Nöthigung*) Papp Zoltán, Mesterházi Miklós pedig *kényszernek* a következő (153.) oldalon. A *Begehrungsvermögen*-re jobb lett volna a szokásos *vágyóképeség*, hiszen érdemes átvenni a már meghonosodott magyar terminust, hacsak nincs ellene nyomós érv. Márpedig a *megkívánóképeség* semmivel sem pontosabb, csak hosszabb. (A *Lust* és *Unlust* kapcsán nem kötözködöm, mert Mesterházi Miklós (valamint Aradi László és Czeglédi András) *gyönyöre* és *undora* mellett lehet érvelni Kis János *öröme*vel és *fájdalmával*, Papp Zoltán és Tengelyi László *öröme*vel és *örömtelenségével*, Vidrányi Katalin *kedvével* és *rosszkedvével*, Berényi Gábor és Nyizsnjánzski Ferenc *kedvével* és *kedvetlenségével* szemben.) Apró módosítás: 172: *szellem-e a lélek is?* helyett: *a lélek vajon szellem is?* Két helyen Mesterházi Miklós bizonytalan, ahol én érteni vélem a szöveget, legalábbis a dallamát. Az egyik ilyen a Pöhlitz-jegyzet megkívánóképeségről szóló szakasza a 148. oldalon (AA:28, 253–254). Az első hat mondat szerintem helyes fordítása (ahol lehet, meghagyva Mesterházi verzióját): „Lelkünk harmadik tehetsége a megkívánóképeség. A gyönyör és undor tehetsége a tárgynak a viszonya volt a tevékenységünket kísérő érzéshez, aszerint, hogy ez támogatja vagy akadályozza az életet. Amennyiben pedig a gyönyör és undor tehetsége olyan tevékenységek és cselekedetek tehetsége, amelyek a tárgynak megfelelnek, akkor *megkívánásról* van szó. A megkívánás tehát *egyfajta gyönyör*, amennyiben oka annak a tevékenységnek, hogy a tárgyról *képzeteket* hozzunk létre. Ha a képzet ok arra, hogy magunkat a tárgyra eltökéljük, akkor *megkívánjuk* a tárgyat. A tárgy keltette nemtetszés, ha oka lehet a képzetnek, *irtózás*. A képzet megvalósítására irányuló tevékenységben lelt gyönyör kétfajta: vagy mintegy problematikusként határozzuk meg ezt a tevékenységet, anélkül, hogy fölbecsülnénk, vajon megfelelő-e a képzet megvalósítására,

az a sok szögletes zárójelbe tett kiegészítés, illetve a magyarázkodó lábjegyzetek. Ezek ugyanis nagyrészt nem értelmi, hanem stilisztikai jellegűek.³⁴ Nyilván nem könnyű eldönteni, mennyire érdemes az eredetnél gördülékenyebben olvashatóvá és szebbé tenni egy magánhasználatra készült egyetemi jegyzetet, de ez a fordító magánügye. Az olvasóra nem tartozik és nem is érdekli. A fordítónak háttérben kell maradnia, s csak ott léphet ki a szerző mögül, ahol nagyon muszáj, ahol a szöveg értelmezése valóban problematikus.³⁵ Nem

vagy pedig úgy határozzuk meg a képzetet, hogy már fölbecsültük e tevékenység hatékonyságát a képzet létrehozására.” (Kiemelések az eredetiben.) Egy másik, a morális kényszerről szóló mondat ugyanebből a fejezetből, néhány oldallal később (153; AA:28, 258), némileg agrammatikus, de nem megfejthetetlen. Az előző két mondattal együtt idézem a kontextus miatt: „Balszerencséje az emberi nemnek, hogy az erkölcsi törvények, amelyek hisz objektíve kényszerítenek, nem kényszerítenek egyben szubjektíve is. Ha egyúttal szubjektíve is kényszerítetténnk, mégis ugyanolyan szabadok maradnánk, hiszen ez a szubjektív kényszerítés az objektívől fakad. Szubjektíve kényszerítettünk tehát azért, hogy a cselekedet objektíve jó.” Nyilvánvalóan szimpla (ámde bájos) sajtóhiba viszont a 244. oldalon az *öszönkék* helyett, valamint a 333. oldal alján a *közvetlen közvetett* helyett, ill. a Mrongovius-féle jegyzet dátuma, amely nem 1784, hanem 1783 (maga a fordító írja lábjegyzetben, hogy Mrongovius az 1782/83-as téli szemeszterben hallgatott metafizikát Kantnál, lásd 381. o., 1. jegyzet).

³⁴ Csak két példa a több tucatból: „Ez a morális bizonyítás gyakorlati tekintetben elegendő[képp meggyőző] ahhoz, hogy higgyünk egy eljövendő állapotban.” (189), ill. „Így találjuk28, mert így van megalkotva [a törvény],29...A 28-as lábjegyzetben a következő szerepel: Esetleg: fölfedezzük („Wir finden es”, *meztaláljuk*); a 29-esben pedig: tulajdonképpen csak: „weil es so beschaffen ist”(403).

³⁵ Azért ez sem ritka, lásd pl. 31, 38, 306, 324, 328, 333, 338, 342.

fontoskodhat, nem köztöködhet, ahogyan azt nemegyszer Mesterházi Miklós teszi.³⁶ Hiszen ez feleslegesen zökkenti ki az olvasót, ráadásul nehezebben érthetőnek mutatja a szöveget, mint amilyen valójában.

Dicséretére válnak viszont a kötetnek a tájékozódást segítő jegyzetek. Ezek részint – a szintén jól sikerült *Utószóval* együtt – háttér-információkkal látják el az érdeklődőket a szövegek keletkezési körülményeivel kapcsolatban, részint filológiai jellegűek. Segíti az olvasást a szövegben sűrűn előforduló latin fordulatok nehezebbjeinek lábjegyzetbeli magyarítása és a magyarázó jegyzetek is. S különösen kedves gesztus a szerkesztőtől, hogy néhány nehezebben érthető szakaszhoz párhuzamos helyeket hoztak jobban kidolgozott előadásjegyzetekből.³⁷

KITEKINTÉS

A recenzió lezárásaképpen most újra vizsgálatra kerül a „Hogy állunk Kanttal?” kérdéséhez, ezúttal nemzetközi összeha-

³⁶ Az *aberre* különösen allergiás a fordító, lásd 128, 132, 133, 162. Holott az *aber* (kiváltképpen egy szóban elhangzott mondatban) nem feltétlenül ellentétet fejez ki, sokszor csak a gondolatmenet folytatását. Ilyenkor lehetett volna a semlegesebb *márpedig*gel fordítani keckekekedő lábjegyzetek helyett. Lásd még a 246. o. utolsó mondatát, ahol teljesen igazságtalanul köt bele a jegyzetbe: a lábjegyzetbeli szó szerinti fordítás a helyes, hiszen a jólét (*Wohlfahrt*) itt az állapotunkkal való megelégedettség, nem önmagában az állapot.

³⁷ Lásd a Volckmann-jegyzet ontológia fejezetét, melyhez a Schön-féle *Metafizika*-jegyzetből kapunk párhuzamos szövegeket, 329. skk. (Ráadásaképpen pedig egy mulatságos idézetet a lejegyző, Heinrich Theodor von Schön életrajzából, aki a következőképpen nyilatkozott: „A kanti filozófia és a savanyúkáposzta nélkül már rég a sírban volnánk”, 329–330, 57. jegyzet).

sonlításban. Természetesen itthon nincs lehetőség arra (értelme sem lenne), hogy olyan nagyigényű vállalkozásba fogjunk, amilyenbe a Cambridge University Press a *The Cambridge Edition of the Works of Immanuel Kant*-tal. A mostanra 15 kötetet számláló, még nem teljes sorozat az összes Kant életében megjelent művön kívül a német összkiadás másik három sorozatából (levelezés, kéziratok hagyaték, előadásjegyzetek) is bőséges anyagot közölt, illetve közöl, komoly filológiai apparátussal, jegyzetekkel, előszókkal.³⁸ A nagy filozófiai és fordítói hagyományokkal rendelkező franciák és olaszok is megelőznek minket a Kant-fordítások terén, ezen sincs mit szégyenkezni. Akikkel viszont érdemes a „magyar Kantot” összevetni, azokhoz képest nagyon jól állunk. Csehül és románul – amennyire sikerült kinyomozni – csak a publikált művek fontosabbjai olvashatók, olyanok, amelyek magyarul is megvannak.³⁹ Egyedül a lengyelek

vannak versenyben velünk, hiszen nemcsak a publikálásra szánt szövegekből van nagyjából ugyanannyi lengyelre áttültetve, mint magyarra, hanem a levelezésből és a reflexiókból is fordítottak valamennyit. Ami a hallgatóktól fennmaradt jegyzeteket illeti: egy rövidebb, a német akadémiai kiadás utolsó kötetében közölt kézirat Kant *Filozófiai enciklopédia* címmel tartott előadásáról olvasható lengyelül is azokon a morálfilozófiai és természetes teológiai előadásokon készült jegyzeteken kívül, amelyeket maga a lejegyző, Mrongovius fordított le és adott ki 1854-ben.⁴⁰

A fordítói buzgalom valószínűleg nem csupán a lengyel anyanyelvűek szép számának, hanem az egykori Poroszországhoz fűződő történelmi kapcsolatoknak is köszönhető. Ez utóbbi következménye ugyanis, hogy fontos Kant-kéziratokat őriznek Gdańskban, Varsóban, Wrocławban és Toruńban.⁴¹ Nem csoda hát a lengyel

³⁸ Lásd <http://www.cambridge.org/us/academic/subjects/philosophy/philosophy-texts/series/cambridge-edition-works-immanuel-kant> (2013. 11. 07.).

³⁹ Kivételt képez az 1803-ban Kant kollegája, Friedrich Theodor Rink által kiadott *Über Pädagogie*, amely Kant saját előadásjegyzetei alapján készült. Ennek ugyanis nincs modern magyar fordítása, csak egy 1868-ból való, román viszont igen. Egyébként azonban magyarul több Kant-írást lehet olvasni, mint románul vagy csehül. Az összehasonlításhoz az olasz könyvtárak egyesített katalógusát, valamint a francia, cseh és román nemzeti könyvtárak adatbázisait használtam: <http://www.sbn.it/opacsbn/opac/iccu/free.jsp>, http://catalogue.bnf.fr/jsp/recherchemots_simple.jsp?nouvelleRecherche=O&nouveaute=O&host=catalogue, http://www.nkp.cz/_cn/index.php3, <http://alephnew.bibnat.ro:8991/F>, továbbá a bukaresti Antet Kiadó honlapját: <http://www.antet.ro/main.php?page=14> (2013. 11. 07.). Ez utóbbi kezdte el Kant műveinek a mai tudomá-

nyos igényeket is kielégítő román kiadását; ezek közül eddig három kötet jelent meg. Itt mondok köszönetet Gyenge Enikőnek, aki a román, valamint Tordai Péternek, aki a cseh nyelvű Kantokban segített eligazodni.

⁴⁰ Christoph Coelestin Mrongovius (Krzysztof Celestyn Mrongowiusz) életrajzáról és az általa készített előadásjegyzetekről lásd Mirosław Żelazny/Werner Stark: *Zu Krzysztof Celestyn Mrongovius und seinen Kollegheften nach Kants Vorlesungen*. In: Reinhard Brandt, Werner Stark (szerk.): *Neue Autographen und Dokumente zu Kants Leben, Schriften und Vorlesungen*. (Kant-Forschungen 1.) Hamburg, Felix Meiner. 1987. 279–292. A „lengyel Kanthoz” lásd a Lengyel Nemzeti Könyvtár katalógusát: http://alpha.bn.org.pl/search*pol/X?SEARCH=a:%28kant%2C%20immanuel%29&SORT=D&l=pol, valamint a toruńi Kopernikusz Egyetem kiadójának a honlapját: http://www.wydawnictwoumk.pl/page_pl_kant_glowna.html (2013. 11. 07.).

⁴¹ Mrongovius hagyatéka került Gdańskba, egy-egy logika előadás kézírata Varsóba, illet-

Kant-fordítások bősége. Ezt figyelembe véve igazán büszkék lehetünk rá, hogy nem maradunk el mögöttük ezen a téren. Érdekes azonban, mennyire eltér a mi fordítói politikánk az övékétől. A lengyelek – legalábbis az utóbbi pár évben – szisztematikusan fordítják a műveket, egy hat kötetből álló Kant-összkiadást létrehozva. Céljuk, hogy minden Kant által nyomdába adott szöveget közöljenek.⁴² A sorozat első darabját, amely a *Prekritikai írások* címet viseli, érdemes összevetni a mi Prekritikai-kötetünkkel. A tartalomjegyzékeket egymás mellé téve világos, hogy a terjedelemre nagyon hasonló könyvek

koncepciója a komoly tartalmi átfedések ellenére sem azonos. A lengyelek ugyanis a német akadémia kiadás megfelelő (első) két kötetét fordították le, semmit sem hagyva ki belőlük. Ábrahám Zoltánék vállalkozása (ahogy fentebb már szó esett róla) sokkal koncepciózusabb: átgondolt válogatás, amely nem csupán a publikált írásokból, hanem a levelekből, illetve a kéziratos hagyatékból is szemezget azzal a szándékkal, hogy elsősorban *A tiszta ész kritikája* keletkezéstörténetének rekonstruálásához adjon segítséget.

Nehéz eldönteni, melyik a jobb megoldás. A semleges forrásközlés nyilván időtállóbb, és az olvasó sem bosszankodik azon, miért pont ez vagy az az írás maradt ki a válogatásból. Persze üdvözlendő a teljességre törekvés is, valamint a fordítások összehangolásának igénye, amit egy – még ha csak a Kant által kiadott művekre korlátozott – összkiadás sugall. Ezzel szemben mi jóval izgalmasabb olvasmányt kapunk, amely – jelen esetben – fontos leveleket, kéziratos feljegyzéseket is tartalmaz. Első ránézésre is látszik azonban rajta a szerkesztő érdeklődési területe. Nálunk mindenestre az utóbbinak van hagyománya: mind a nagyobb művek fordításai, mind a rövidebb írásokból készült válogatások egyéni vállalkozások, amelyeknél a kiadók, a szerkesztők és a fordítók semmilyen szempontból nem próbálták egymással összehangolni a munkájukat.⁴³ Így volt ez már az első modern válogatásnál, amely egyértelműen a szerkesztő-fordító, Vidrányi Katalin ízlését tükrözi.⁴⁴ Ábrahám Zol-

ve Wrocławba, Toruńban pedig egy elveszett *Metafizika*-jegyzet kézírásos másolatát őrzik, amelyet az egykori königsbergi könyvtáros és Kant-kutató, Rudolf Reicke és családja készített. A lengyelországi könyvtárakban fellelhető anyag provenienciájához lásd az előző lábjegyzetben idézett tanulmányt, egy másikat ugyanebből a kötetből: Werner Stark: Neue Kant-Logiken. Zu gedruckten und ungedruckten Kollegheften nach Kants Vorlesungen über Logik, 123–164, valamint Stark egy másik cikkét: Kantiana in Thorn. *Kant-Studien*. 76. 1985. 328–335.

⁴² Lásd a fent hivatkozott kiadói honlapot, amelyből az is kiderül, hogy a hat kötetből eddig négy jelent meg. A szerkesztők annyiban nem maradtak híek a saját kritériumukhoz, hogy nem csak a három, Kant jóváhagyásával, de kollégái gondozásában megjelent előadást (*Logik, Physische Geographie, Pädagogik*) hagyták ki, hanem a *Pragmatikus antropológiát* is, amelyet pedig Kant rendezett sajtó alá. Belevették viszont a latin nyelvű *Magisterarbitot (De igne)*, amelyet először csak 1839-ben, a Rosenkranz/Schubert-féle összkiadásban publikáltak. Egyébként a négy előadás közül három már korábban megjelent lengyelül: a *Pragmatikus antropológia*, a *Logika* és a *Pedagógia*. A lengyel Kant-kiadás feltérképezésében Tischler János segített, akinek itt mondok köszönetet.

⁴³ A magyar könyvkiadás kaotikus viszonyai miatt ezen nem is csodálkozhatunk.

⁴⁴ Noha a kiadás Hermann Istvánt tünteti fel a szövegek kiválogatójaként, biztosak lehetünk benne, hogy az ötletgazda (legalábbis nagyrészt) Vidrányi Katalin volt. A jegyzetből és két Kantról szóló írásából ugyanis

tán és Mesterházi Miklós is ezt a tradíciót folytatja: a közreműködésükkel készült köteteken, amelyek közül az *Immanuel Kant metafizikai és teológiai előadásai* már a

negyedik, világosan látszik érdeklődésük, filozófiai habitusuk. De ezen cseppet sem kell bánkódnunk, amíg ilyen színvonalú szövegek kerülnek ki a kezeik közül.

egyértelmű, hogy a könyv az ő antropológiai-vallási érdeklődésének megfelelően épül fel. Lásd A kanti istenfogalom. *Világosság*. 10. 1969., 484–494, ill. Második fordulat. *Világosság*. 13. 1972 (melléklet az 5., *Kétszáz éves a kanti kritizmus* címmel megjelent számhoz). 29–41. Mindkét tanulmány megjelent az összegyűjtött írásait tartalmazó kötetben is: Vidrányi Katalin: *Krisztológia és antropológia*. Szerk. Geréby György és Molnár Péter. Osiris, Budapest. 1998, 19–72.